

Mühazirə № 6

Mövzu: Türk dillərinin oğuz, qıpçaq, bulqar qrupları

Plan:

6.1. Oğuz qrupu türk dilləri;

6.2. Qıpçaq qrupu türk dilləri;

6.3. Bulqar qrupu türk dilləri.

6.1. Oğuz qrupu türk dilləri

Əksər türkoloqlar “*Oğuz*” sözünü qəbilə, tayfa mənasını bildirən *ok// oğ* və kəmiyyət bildirən *-uz* hissələrindən ibarət olduğunu qeyd edirlər.

Türkologiyada oğuzların türk dillərinin qədim, orta və yeni dövrlərində mövcud olması barədə dəyərli məlumatlar vardır. *Oğuz* adı ilk dəfə Orxon-Yenisey yazılı abidələrində işlənmişdir. M. Kaşğari “*Divani Lügət-it-türk*” əsərində 22 boydan ibarət olduğunu, Əbülqazi xan Xivəli isə oğuzların 24 tayfadan ibarət olduğunu irəli sürür.

Oğuz qrupu türk dillərinin digər qohum türk dillərindən fərqli özünəməxsus fonetik, leksik və morfoloji-qrammatik xüsusiyyətləri var. Bu qrup dillərdə aşağıdakı səciyyəvi fonetik xüsusiyyətlər özünü göstərir:

1) Oğuz qrupu türk dillərində 8-9 sait var; 2) Oğuz qrupu türk dillərində *kar* və *cingilti*li samitlər fərqlənir; 3) Sözü əvvəlində *q* samiti müşahidə olunur. Məsələn, *qol*, *qucaq*, *qonaq* və s.; 4) Oğuz qrupu türk dillərində söz sonunda *ğ* samiti müşahidə olunur. Məsələn, *dağ*, *sağ*, *yağ*, *ağ* və s.; 5) Oğuz qrupu türk dillərində *q* ünsürü müşahidə olunmur. Məsələn, *evə*, *küçəyə*, *bağa* və s.; 6) Dodaq ahəngi əsasən gözlənilir. Məsələn, *gözlük*, *sürünür*, *gündüz*, *sökük* və s.; 7) *Y* samiti sözü əvvəlində *düşə* bilir. Məsələn, *yürək-ürək*, *yüzük-üzük* və s.; 8) Sözü əvvəlində bəzən *b* samiti düşür. Məsələn, *bol-ol* və s.; Oğuz qrupu türk dillərində *b-v* əvəzlənməsi mövcuddur. Məsələn, *barmaq-varmaq*, *ber-ver* və s.

Oğuz qrupu türk dillərinin aşağıdakı morfoloji-qrammatik xüsusiyyətləri vardır:

1) Yiyəlik halın $-ın^4$, $-nın^4$ və təsirlik halın $-ı^4$, $-nı^4$ morfoloji göstəriciləri vardır.

2) Yönlük hal şəkilçisi kimi $-a^2$, $-ya^2$ şəkilçiləri işlənir. Halbuki bəzi türk dillərində $-qa$, $-qe$, $-ka$, $-ke$ bu halın morfoloji göstəriciləridir.

3) Oğuz qrupu türk dillərində $-an^2$ şəkilçiləri feili sifət şəkilçisidir. Bəzi türk dillərində bunun əvəzində $-ğan$, $-ğen$ şəkilçiləri işlənir.

4) Oğuz qrupu türk dillərində $-maq$, $-mək$ şəkilçisi geniş yayılmışdır. Bu şəkilçi bəzi türk dillərində $-qu$, $-ğu$ forması ilə işlənir.

5) Oğuz qrupu türk dillərində $-ası$, $-əsi$; $-malı$, $-məli$; $-mış$; $-acaq$ şəkilçiləri feili sifətin formalarının geniş yayıldığını ifadə edə bilər.

6) Oğuz qrupu türk dillərində idi , $imiş$, $isə$ köməkçi feilləri geniş şəkildə işlənir.

7) Feilin zaman şəkilçilərində Azərbaycan, türk, qaqauz dillərindən fərqli olaraq türkmən dilində nəqli keçmişin $-mış$ şəkilçisi yerində $-an$, $-en$ şəkilçisi işlənir: yazılan, deyilən və s. Bu şəkilçi ancaq üçüncü şəxsdə işlənir.

Oğuz qrupu türk dillərinin lüğət tərkibinin əsas hissəsini türk mənşəli sözlər təşkil etsə də, alınma sözlər sırasında ərəb, fars, slavyan və avropa sözlərinə də rast gəlmək olur.

Oğuz qrupu türk dillərinin lüğət tərkibindəki ərəb mənşəli sözlərin bir qismi gündəlik həyat tərzində məhsuldar şəkildə işlənir. Məsələn, *əyyam*, *mübarək*, *istismar*, *məskən*, *elan*, *məna* və s.

Ərəb mənşəli sözlərin bir qismi isə oğuz qrupu türk dillərində klassiklərin yaradıcılığında işlənmişdir. Məsələn, *irşad* (*doğru yol göstərmə*), *təsadür* (*boşa keçmə*), *icatər* (*cavab vermə*) və s.

Ərəb mənşəli sözlər oğuz qrupu türk dillərində XX əsrin 20-ci illərinə qədər dərin kök salmışdır. Həmin dövrdən başlayaraq oğuz qrupu türk dillinin lüğət tərkibində rus

və avropa mənşəli sözlər özünə yer almağa başlamışdır .Məsələn, *etalon, etika, kafedra, korpus, kinao, partiya* və s.

Oğuz qrupu türk dillərinin lüğət tərkibində fars mənşəli sözlər də mövcuddur. Bunlar iki yerə ayrılır: 1. Hazırda oğuz qrupu türk dillərində işlənənlər: *ruzigar, biçarə, rahat, pənah* və s.

2. Oğuz qrupu türk dillərinə aid mənbələrdə, klassiklərin yaradıcılığında işlənənlər : *püratəş (odlu), pişdəst (cəld), peyğam (xəbər), pərivəş (pəri kimi)* və s.

Azərbaycan, türkmən və qaqauz dillərindən fərqli olaraq türk dilinin lüğət tərkibində avropa mənşəli sözlər də var: *proje, konqre, kravat, banyo, qarson* və s.

6.2. Qıpçaq qrupu türk dilləri

Qıpçaq etnoniminə b.e.ə. I minillikdə Mərkəzi Asiyaya dair yazılmış tarixi salnamələrdə rast gəlinmişdir. Qıpçaq sözü tədqiqatçılar tərəfindən “sərt, amansız, uğursuz, bədbəxt, möhkəm” və s. mənalarda səciyyələndirilir.

Qıpçaqlar qəbilə ittifaqı şəklində Qərbi Monqolustanda mərkəzləşmişdir. Onlar b.e.ə. VI əsrdə hunların əsarəti altında olmuşdur. Qıpçaqlar köçəri həyat tərzini keçirmişlər. Yeni eranın ilk əsrlərindən Qazaxıstanın böyük bir hissəsini tutmuşlar. Onlar X əsrdə Qara dəniz sahillərinə, Qafqaza köç edirlər. Tyan-Şandan Dunaya qədər böyük bir ərazini zəbt edirlər. Oğuzlarla, xəzərlərlə qonşuluq etmiş, slavyanlarla, Macarıstan və Bulqariya dövlətləri ilə sıx əlaqə yaratmışlar.

Qıpçaqlar Şərqdə qıpçaq, Avropada komanlar və Rusiyada poloveslər adlandırılmışdır.

XIII əsrdə monqolların təsiri nəticəsində qıpçaqların böyük bir hissəsi Qızıl Ordanın tərkibinə daxil olmuşlar. Qızıl Ordanın dövlət dili qıpçaq dili olmuşdur. Burada oğuz dili də az rol oynamışdır. X-XV əsrlərdə yaranan abidələr sübut edir ki, XIV əsrdə qıpçaq-oğuz ədəbi dili olmuşdur. Xalis qıpçaq abidələri azdır. ”Kodeks-kumanikus” qıpçaq abidəsidir. Bu abidə iki hissədən ibarətdir: 1. Latınca, farsca sözlük və 2. Xristianlığa aid dualar.

Qıpçaq dilinə türk tayfa birliyinin, oğuzların, karlukların, bulqarların, slavyanların, İran və fin-üqor dillərinin təsiri olmuşdur.

Qıpçaq qrupu türk dillərində oğuz, bulqar, xəzər qrupu dillərinin təsiri ilə əmələ gəlmiş fərqlənmələrə görə üç qrup xüsusi olaraq ayrılır: 1. qıpçaq- polovest; 2. qıpçaq-bulqar; 3. qıpçaq-noqay.

Qıpçaq qrupu türk dilləri üçün səciyyəvi olan bir sıra fonetik, leksik, qrammatik xüsusiyyətlər özünü göstərir:

1. Bu qrup dillər üçün *ç* fonemi səciyyəvi deyil. Başqa sözlə, burada *ç-ş-s* əvəzlənməsi geniş yayılıbdır.

2. Qıpçaq qrupu türk dillərində söz əvvəlində *m, n, r* samitləri müşahidə olunmur. Söz əvvəlində *d, q, b* samitləri işlənir. Bu da oğuz qrupu türk dilləri ilə bağlıdır.

3. Sözü əvvəlində *h* fonemi az işlənir.

4. Qıpçaq qrupu türk dillərində *v, f, x* fonemləri əsasən alınma sözlərdə müşahidə olunur.

5. Bu qrup türk dillərində sağır nun (*n_l*) fonemi geniş yayılıbdır.

6. Qıpçaq qrupu türk dillərində oğuz qrupu türk dillərindən fərqli olaraq –qan, –qen, –ğan; –qu, –ğu şəkilçiləri fəal işlənir. –ası, –əsi, –miş, –miş, –muş, –müş şəkilçiləri çox az müşahidə olunur.

7. Qıpçaq qrupu türk dillərində 25-26 samit fonem vardır.

6.3. Bulqar qrupu türk dilləri

Bulqarlar hun tayfalarından biri kimi VI əsrin sonuna qədər (580) Hun imperiyasının tərkibinə daxil idi. Onlar Azov sahillərində, Taman yarımadasında məskən salmışlar. Sonralar Hun imperiyasından çıxaraq Böyük Bulqar tövlətini yaratmışlar. Onların başçıları Orqana xan olmuşdur. Bulqarlar qədim türk (Orxon-Yenisey) əlifbasından istifadə etmişlər.

Bəzən türkoloqlar bulqarları ən qədim türk tayfalarından biri hesab edir, onları müasir çuvaş dili ilə əlaqələndirirlər. Əslində isə bulqar və suvarlar çuvaşlar formalaşdıqdan çox sonralar Xəzər, Volqa və Ural sahillərinə gəlmişlər. Ona görə də çuvaşları birbaşa bulqar tayfa ittifaqlarının müasir dövrdə davamı hesab etmək olmaz.

Bulqar sözü *bulaq* və *ar* hissələrindən ibarətdir. Bulaq sözü qədim türk dilində “çay” mənasında işlənmişdir. Ar sözü isə qədim türk dilində “adam, insan” mənasında işlənir. Beləliklə, bulqar “çay sahilindən, sulu yerdən olan adam” mənasında işlənir.

Etnoqrafik xüsusiyyətlərinə görə tatar, balkar və başqırdlar bulqarlara daha çox yaxındır. XI əsrdə M. Kaşğari peçenek, bulqar və suvar dillərini bir-biri ilə yaxın hesab etmişdir.

Bulqar qrupu türk dillərini səciyyələndirən xüsusiyyətlər aşağıdakılardır:

1. Bu dil qrupunda diftonqlar yoxdur.

2. Bulqar qrupunda saitlərin ilkin uzanması müşahidə olunmur.

3. Bu qrup dillərdə sözün əvvəlində ı saiti işlənir: ım (işarə), ırqaq (qarmaq-tatar dilində), ışan (inan-karaim dilində) və s.

4. Bulqar qrupunda ş-ç, y-j, k-g, q-ğ əvəzlənməsi də geniş yayılmışdır.

5. Bulqar qrupunda sıra saylarını əmələ gətirən spesifik şəkilçilər işlənir: -ım, -nc, -nci, -nşi, -ş.

6. Bulqar qrupunda hal, mənsubiyyət, kəmiyyət və feilə məxsus olan kateqoriyalarının şəkilçiləri çoxvariantlıdır.

Bulqar qrupu türk dillərinə Kazan-tatar, başqırd, qaraçay-balkar, qumuk və karaim dilləri daxildir.

Ədəbiyyat

1. B. Xəlilov. Türkologiyaya giriş. Bakı, "Bakı Çap Evi", 2013

2. F. Zeynalov. Türkologiyanın əsasları. Bakı, 1989

3. M. Yusifov. Türkologiyaya giriş. Bakı, 2001